

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Vilhelm Marstrand

X
Herredsinddelingen
i
Danmark

V I L H E L M M A R S T R A N D

HERREDSINDDELINGEN

I

DANMARK

SÆRTRYK
AF TIDSSKRIFT FOR
OPMAALINGS- OG MATRIKULSVÆSEN

KØBENHAVN ONSDAG DEN 30. JUNI 1937

I. Matriklen	3
II. Landsbyen	10
III. Herredet	16
Kort over herreder, sysler, stifter og lande	27

Herredsinddelingen i Danmark.

I.

Matriklen.

Ejendomsbetegnelsen her i landet sker efter det i alle retslige dokumenter benyttede og almindelig kendte skema *Matr.nr. 18 ac af Virum by, Lyngby sogn, Sokkelunds herred, Københavns amt*. I denne benævnelse indgaar af landets nuværende administrative inddelinger det gejstlige *sogn* og det verdslige *amt*. De to andre benævnelser *ejerlav* og *herred* svarer til ældre inddelinger, som har tabt det administrative indhold, de tidligere har haft, og som derfor, naar visse øer og købstæder undtages, nu kun har virkelighed i matriklen. Saaledes er *ejerlav* et rent teoretisk begreb. Hovedsagelig svarer det til den gamle landsby, hvis jorder til omkring forrige aarhundredskifte dreves i fællesskab. Benævnelsen bruges i matriklen dog ogsaa om samlinger af ældre enkeltgaarde, om hovedgaarde og om egenlige byer.

Indholdet af begreberne *herred* og *birk* er vanskeligere tilgængeligt. Rent praktisk kan man sige, at et herred i almindelighed omfatter et helt antal sogne, og at et amt bestaar af et helt antal *herreder*.

»Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulsvæsen« har bedt mig skrive om indholdet af dette begreb og om forskellen mellem *herred* og *birk*, en opfordring, jeg med glæde har modtaget, selv om jeg fuldt ud er klar over, at tiden endnu ikke er inde til at give den udtømmende behandling af spørgsmaalet, som man med tiden maa se at naa frem til.

Det er, som opgaven er stillet, naturligt at tage udgangspunkt i selve den ovenfor anførte benævnelse, der gennemførtes af matrikulsvæsenet i den ny matrikul af 1844. Denne paabegyndtes i 1806 som en naturlig følge af de gennemgribende ændringer i ejendomsforholdene, der fulgte med de store udskiftninger, som paabegyndtes i tiden omkring 1770, og som navnlig tog fart efter stavnsbaandets ophævelse i 1788 og de

mange efterfølgende reformer i retsplejen, skolevæsenet og saa videre.

Den ny matrikul maatte ifølge sagens natur tage sit udgangspunkt i den af enevælden i 1664 og 1688 indførte matrikul, og var ligesom denne sidste et fremragende arbejde. Det ensartede grundlag for alle ejendommers skyldansættelser, som enevælden havde skabt af de gamle landgildeafgifter gennem hartkornsansættelsen, blev sammen med de ændringer, der i tidens løb var kommet til, benyttet som grundlag for udskiftningen af fællesjorden. Dennes gennemførelse beroede iøvrigt paa opmaaling, der paa grund af den fart, hvormed udskiftningsarbejdet foretoges, ikke altid var lige omhyggeligt udført. Det blev da den ny matrikuls hovedopgave paa grundlag af en ny opmaaling at fastslaa størrelsen og arten af de arealer, der hørte til den enkelte ejendom, og derefter rent kortmæssigt at holde orden i alle kommende udstykninger.

De af matrikulsvæsenet udarbejdede og stadig å jour førte kort er herefter den vigtigste retskilde for alle ejendomsforhold. Og for de inddelinger, der ikke længere har administrativt indhold, naturligvis selve hovedkilden.

En udmærket oversigt over sammenhængen mellem matriklens inddelinger og alle senere administrative inddelinger er givet af Statistisk Departement i værket: »Danmarks administrative inddeling« med en fyldig redegørelse for alle afvigelser og ændringer og en kortfattet oversigt over inddelingernes historiske opstaaen¹⁾. Der er her henvist til ældre værker om emnet og, dog kun antydningvis, nævnt, hvad der vides eller kan sluttes om de ældre administrative inddelingers opstaaen og ophør. En nærmere redegørelse herfor maa følgelig anses for at være den naturlige besvarelse af den stillede opgave.

For at faa fat i, hvad der ligger i begreber som *landsby* og *herred*, er det nødvendigt i saa vid udstrækning det er gørligt at se bort fra nutidens ejendomsforhold.

For enhver indbygger i det nuværende Danmark er det en naturlig og selvfølgelig ting, at man kan eje jord i by og land med samme ret, at man kan pantsætte den, afhænde den og i vid udstrækning bruge den eller dele den efter eget forgodtbefindende. Det er imidlertid forestillinger, der intet har med ældre tiders opfattelse at gøre. For oldtidens mennesker var

¹⁾ Statistiske Meddelelser IV, 86, 1 (1931), 41^x + 291. Kr. 2.00.

en saadan forestilling en ganske utænkkelig tanke, for middelalderens, at hele landet var som en eneste stor by, det vil sige en tanke saa svimlende, at den maatte anses ganske absurd. Dette blev ved at gælde, lige til kapitalismens frembrud og naturalhusholdningens afløsning af pengeøkonomi fik den for tidlig middelalder naturlige adskillelse mellem brugsret og ejendomsret til at bortfalde. Før dette skete, havde befolkningen brugsret, og dette vil sige: pligt at frembringe de levnedsmidler, det var muligt at skaffe efter de erfaringer, samfundet sad inde med. Kun kongen og stormænd havde ejendomsret eller herlighedsret. Og den var endda ikke knyttet til personen, men til slægten. Den enkelte ejer var kun forvalter af slægtens ret, lige til kirken fik overført ejendomsretten fra at være slægtsret til at være en paa skindbreve grundlagt ret.

Matriklens ovennævnte ejendomsbetegnelse maa under disse forhold betragtes som et lykkeligt greb, for ikke rent ud at sige et genialt greb, der ved at sideordne den udskiftede bondegaard med tidligere enkeltgaarde, med huse og byejen-domme, ja selv med de gamle hovedgaarde og ubebyggede grunde foregreb et helt aarhundredes udvikling, og uden at nogen egenlig tænkte nærmere derover umærkeligt førte ejendomsforholdene over i den nuværende tilstand, der har saa lidt med fællesskabets idé at gøre som overhovedet tænkeligt, saaledes at ny former for fællesdrift, uafhængigt af ejendomsretten, er opstaaet gennem andelsbevægelsen.

Det sidste led i matriklens betegnelse, *amtet*, er i vore dage landets hovedinddeling i verdslig henseende. Denne inddeling oprettedes først i 1662, umiddelbart efter enevældens indførelse. Amternes nuværende grænser blev, bortset fra de af genforeningen følgende ændringer, fastlagt i 1794. Amtene omfatter et helt antal af de *retskredse*, der i 1688 dannedes gennem sammenlægning af de da bestaaende herreder, som regel 2, og en del af birkerne, navnlig de geografisk afgrænsede birker, som ved fiskerlejer og andetsteds var udskilt af herrederne.

Ved et *birk* forstodes iøvrigt den retskreds, som dannedes af fæsterne under et givet gods, idet kronen, først til kirken, senere ogsaa til adelige, havde overladt den oprindeligt kronen tilhørende jurisdiktionsret.

I den siden forløbne tid indskrænkedes birkernes antal stadigt, idet et meget stort antal hovedgaarde blev nedlagt og fæstegodset frasolgt. Ved grundloven 1849 ophørte der at være reel forskel paa birker og herreder, men benævnelsen blev

bibeholdt for flere store godsers omraade, og afskaffedes først i 1916 samtidigt med, at der fandt ny sammenlægninger og omlægninger sted.

Amter og retskredse er endvidere delt i *kommuner*, der paa landet sædvanligt svarer til et pastorat og omfatter 2 sogne, i byerne til et ofte langt større antal sogne. Baade paa land og by er der ingen administrativ forskel paa de forskellige ejendomme, ganske uanset om de er udskilt af de gamle landsbyer eller af de enkeltejendomme, der i matriklen optræder som *ejerlav*. De gamle landsbygrænser har saaledes ikke længere administrativ betydning, men historisk har de det, og det vil sikkert tage aartusinder, før sporene af dem helt er udsløtt.

Kommuneinddelingen beror, som det ses, i det hele og store paa den gejstlige inddeling. Dette er ikke mærkeligt, ti den gejstlige inddeling har middelalderen og nutiden igennem forstaaet at holde sig langt mere uforanderlig og geografisk bestemt end den verdslige. Landets verdslige inddeling af idag ligger derfor langt nærmere landets inddeling i oldtid og tidlig middelalder, end den, der fandtes i den senere middelalders og enevældens for nutidig opfattelse utroligt udviklede verdslige inddeling, efter hvilken bønderne i en og samme landsby tilhørte ligesaa mange retskredse, som der var godser, der havde jord i landsbyen.

Den gejstlige hovedinddeling er *stiftet*. Den nuværende inddeling stammer i hovedsagen fra c1060²⁾, dog er enkelte stifter senere delt, sidst kort efter genforeningen. Inddelingen i amter har hovedsagelig fulgt stiftsgrænserne, saaledes at et stift som regel bestaar af et helt antal amter. Stiftet er siden reformationen 1536 delt i *provstier*, der til 1806 bestod af et herred, mellem 1806 og 1822 af et amt, og fra 1822 af et distrikt, der sædvanligt omfatter 2 herreder. Provstiet er atter delt i *pastorater*, der paa landet næsten altid omfatter 2 *sogne*, hver med sin kirke. De 2 sogne kan undtagelsesvis ligge i hvert sit herred. Dette hænger da gerne sammen med, at adskillige middelalderlige sogne blev nedlagt paa reformationstiden. Om denne og andre uoverensstemmelser mellem de

²⁾ Ved et foransat c , c_2 , c_3 eller c_4 angives den nøjagtighed, hvormed skønnede aarstal er bestemt. Som fejlgrænser kan regnes med gennemsnitlig henholdsvis 1, 3, 10 og 33 aar, højst 3, 10, 30 og 100 aar, dog saaledes at der mellem c_2 og c_3 yderligere gøres den forskel, at ved rækker af aarstal med foransat c_2 maa den indbyrdes rækkefølge anses sikker, mens aarstal med foransat c_3 kan anbringes paa forskellige pladser i en saadan række.

forskellige inddelinger maa imidlertid henvises til Statistisk Departements førnævnte værk.

Over rigets inddeling i *herreder* har man en fortegnelse fra 1231. Den viser, at der senere har fundet delinger sted. Ofte er et herred delt i to herreder, en enkelt gang kan en tredeling paavises, idet *Horne* herred ved Varde før 1300 er blevet delt i *Nørre, Vester og Øster Horne* herreder. Omlægninger er sjældnere, men kan paavises, for eksempel ved *S. Rangstrup* herred, ved *Sokkelunds* herred, hvor Lyngby og Søllerød sogne snart er lagt til, snart taget fra, ved *Lille* herred, der snart var selvstændigt, snart var lagt ind under Smørum. Og endelig for at nævne oprettelsen af et helt nyt herred, saa blev *Slavs* herred oprettet i 1552 af 2 sogne fra Jerslev herred og 2 fra Tørrild, tidligere Jelling herred. Den almindelige tale om *herredet* som landets ældste inddeling, som det fri folks af sig selv skabte enheder, opstaaet længe før historiens gry, maa altsaa tages med et vist forbehold.

Herredsgrænsernes store ælde og naturgivne præg kan slet ikke, som man har ment det, bevises ved at pege paa, at der er tilfælde, hvor herredsgrænsen følger et vandløb, samtidigt med, at dele af samme sogn eller landsby, ja i et tilfælde endog dele af samme gaard ligger hinsides vandløbet. Dette kan kun skyldes, at der efter herredsgrænsens oprettelse er erhvervet ejendomsret hinsides vandløbet. Ogsaa sogne, landsbyer og enkeltejendomme har jævnlige grænse langs en aa. Det afgørende er, hvordan grænsen forløber de steder, hvor den ikke kan følge vandløb, og der bliver billedet et helt andet. Særlig tydeligt ses dette i Vendsyssel, hvis herreder til 1815 gik som smalle strimler fra hav til hav. Det var saa kunstig en inddeling, at den nævnte aar blev gjort om. Dens oprindelse maa søges i en tid, hvor det var af værdi at kunne stævne herredets befolkning til ledning i Kattegat eller i Vesterhavet, eftersom omstændighederne gjorde det ene eller det andet mest ønskeligt. Og en saadan inddeling kan kun være gennemført efter en erobring³⁾.

³⁾ *Mogens Lebeck* har i »Jyllands gamle retskredse« i *Jyske Samlinger* V, 2 (1936), 151—344, gjort samme opfattelse gældende, idet han skriver: »løvrigt er det i de fleste tilfælde langt fra, at de enkelte herreder udgør nogen i videre forstand naturlig afgrænset, en geografisk enhed . . . man kan ihvertfald ikke tage herredernes udstrækning og afgrænsning til indtægt for den formening, at disse territorier afspejler gamle stammeomraader . . . herredsinddelingen fremtræder næsten helt igennem med tydeligt præg af at være et værk af daværende tiders centraladministration, resp. kongemagt.« Da den nævnte inddeling af Vendsyssel er ældre end vikingtiden, saa kan delingstidens »centraladministration resp. kongemagt« kun efter en erobring have gennemført en saadan ordning.

Det er imidlertid ikke blot efter 1231, at der kan paavises herredsinddelinger. Det samme er tilfældet for tiden før 1231. Et navn som *Nyherred* i Angel er direkte udtryk for, at det er en nydannelse. Grænseliniernes forløb viser, at det er udskilt af *Husby* herred. Forholdene i herredets kærne⁴⁾, hvor man ved de 2 hovedvejes skæring har *Sørup*, *Kværn* og *Serup tingskove* i de tre hjørner, viser i forbindelse med, at de 3 nævnte landsbyers kirke alle betalte højest kathedratikum, altsaa er herredets ældste kirker, at de 3 landsbyer, deres kirker og herredets oprettelse er samtidige begivenheder, der maa henføres til Knud den stores tid c₂1030. I det 4de hjørne ligger Høgebjerg, og her maa herredets tingsted have været.

Syd for *Husby* og *Ny* herreder ligger *Strukstrup* og *Slis* herreder, der ogsaa oprindeligt maa have hørt sammen, ti grænsen mellem dem gaar mellem *Sønder-* og *Nørre-Brarup*. Af et oprindeligt *Brarup* lig *Nørre-Brarup*, med dobbeltherredets hovedkirke, maa altsaa være udskilt *Sønder-Brarup* samtidigt med grænsedragningen. Her er et torp altsaa blevet delt for at opnaa en god grænse. I grænselinien mellem *Ugle* og *Husby* herreder er det modsatte sket. Her skyder *Lille-Volstrup* sig som en lang smal kile ind i *Husby* herred. *Lille Volstrup* maa følgelig anses anlagt af og udskilt fra *Munk-Volstrup*, før grænsen droges. Hovedkirke for dobbeltherredet var *Husby*, der betalte højest kathedratikum, mens ingen kirke i *Ugle* herred naaede op til mere end det halve.

Saadanne herredsdelinger er ikke noget for Sønderjylland karakteristisk. Syd for Gudena ved Randers har man det store *Sønder-Hald herred*, og nord for Randers et *Nør-Hald herred* adskilt fra Gudena ved *Støvring herred*, men sammen med dette omtrent af samme størrelse som *Sønder-Hald herred*. Et oprindeligt *Hald herred* maa følgelig først være delt i et *Nørre* og *Sønder* herred, og endnu senere maa af det førstnævnte være udskilt *Støvring herred*.

Saaledes kan man blive ved. Pladsen tillader ikke en nærmere uddybning heraf, og navnlig ikke, da kun de færreste tilfælde kan forklares med saa faa ord som de her anførte. Men sammen med disse viser de, at der c₂1030 efter hirdens hjemsending og Knuds afgørende sejr i Helgeaa 1026 har fundet herredsdelinger sted. Navnet *Nyherred* gør det dog sand-

⁴⁾ Marstrand: Aabenraa (1933), 35 og de deri gengivne kort — jvnf. Fortid og Nutid (1937), 47.

synligt, at der her kun kan være tale om ganske faa tilfælde, og at Nyherred ihvertfald er en af de første udskillelser, der har fundet sted. Langt mere omfattende herredsdeler har fundet sted omkring c₂ 1120 og c 1185? Begge gange meget naturligt. De første efter at landsbytallet omtrent var fordoblet gennem torperne, hvis hovedmasse jeg tidligere har givet gode grunde for maa henføres til Oluf hengers tid 1086-1093, og de sidste, efter de store offentlige arbejder, som afslutningen af Vendertogene og guldskatten fra Arkona gav anledning til i aarene efter 1170. Ved begge lejligheder maa folketallet saavel i byerne som paa landet være øget i betydeligt omfang.

Allerede før den tid var de ældste *købstæder* udskilt af herredet. Handelen med fremmede nødvendiggjorde en hurtigere retspleje end den, som skete ved herredstingene, der afholdtes en gang om ugen, og krævede yderligere, at byens købmænd kunde stille sikkerhed ved pant i deres ejendom og lager. Om det nøjagtige tidspunkt for disse udskillelser kan kun undtagelsesvis gives besked. Det samme gælder den senere udskillelse af *birker*. Den birkeret, som bisp Valdemar af Slesvig fik tilstaaet ved ^{20/11} 1187 over alle bispestolens bryder (fogeder) og fæstere, regnes almindeligt at være den første overdragelse af birkeret for landboeres vedkommende. Den efterfulgtes af mange følgende, og henimod middelalderens slutning opnaaede flere afsides liggende egne, fiskerlejer og lignende yderligere at blive udskilt af herredet som særlige birker, de saakaldte *bondebirker*, i modsætning til kirkens og adelens *birker*. Enkelthederne i denne udvikling er kun sparsomt oplyst af kilderne. Kun om tilstanden umiddelbart før sammenlægningerne i 1688⁵⁾ har man god besked. Og fra da af kan ændringerne op til nutiden nøje følges.

5) For Jyllands vedkommende kan her henvises til den foran omtalte afhandling af Mogens Lebeck, hvor indstillingen om sammenlægningen er aftrykt sammen med oplysninger om de ældre retskredses forhold. Der er her sammenstillet mange værdifulde iagttagelser og slutninger. Adskiligt stof er der dog ikke taget hensyn til. Dette gælder særligt alt, hvad der vedrører udskillelsen af de ældre købstæder. Det er heller ikke ganske rigtigt, naar det siges, at gamle tingpladser ikke mere kan paavises i terrænet. Dette er ihvertfald muligt for *Rise*, *Ny* og *Ugle* herreders vedkommende i Sønderjylland, ligeledes for det derværende landstings, *Urnetingets*, 3 forskellige pladser. Af disse tingpladser er *Ugle* herreds og de 2 sidste af *Urnetingets* pladser ovenikøbet matrikulært afgrænset. Fælles for dem alle er vid udsigt. Paa *Nyherreds* ligger Høgebjerg, paa de andre ligger eller har ligget gravhøje.

II.

Landsbyen.

Ingen landinspektør er ukendt med, at det er en let opgave, hvor stærk en udstykning der end har fundet sted i nutiden, at udfinde omfanget af det jordtilliggende, som ved udskiftningen tillagdes de enkelte gaarde og huse, og af den oprindelige landsby. Den enkelte gaards eller hus tilliggende har nemlig alle samme *matrikuls-nummer* under den paagældende landsby som *ejerlav*.

Helt nøjagtigt gælder dette ganske vist ikke. En nutidig ejendom kan meget godt bestaa af dele af forskellige matrikulsnumre og af forskellige ejerlav, og dog blot have *en* betegnelse. Dette betyder dog som regel ikke, at man paa kortet ikke kan se, hvordan de oprindelige grænselinier forløb. Naboejendommenes skel vil oftest vise dette. Og skulde det ikke være tilfældet, saa kan de oprindelige grænser alligevel paavises, idet en af flere matrikulsnumre sammenkøbt ejendom kun kan have faaet *en* betegnelse ved en sammenlægning af numre, svarende til de oprindelige udstykninger. Om begge dele giver matriklens protokoller tilstrækkelig oplysning til, at man med fuld nøjagtighed kan fastslaa, hvordan tilstanden var i 1844.

Paa ganske tilsvarende maade kan man imidlertid naa langt længere tilbage i tiden. Ganske vist kan man ogsaa her møde sammenlægning af ejendomme og omlægning af grænser. Det kan være sket ved arv, ved køb, ved jordran eller lignende. De oprindelige forhold kan imidlertid ogsaa her i de fleste tilfælde udfindes gennem betragtning af kortene. Og de tilfælde, hvor de ikke kan det, er saa faa i forhold til det samlede antal tilfælde, at det ingen indflydelse har paa det helhedsbillede, som kan tegnes.

At det har betydning for det paagældende tilfælde selv, er noget helt andet. Der er spørgsmaal, som maa henstaa i det uviste, særligt hvor landsbyer er blevet nedlagt og jorden brugt til oprettelsen af eller lagt ind under en hovedgaard. De er imidlertid forholdsvis faa.

Usikre kan forholdene ogsaa være, hvor gammel skovjord er blevet ryddet til agerland. Dette har i udpræget grad fundet sted i Nordsjælland, Fyen og Østjylland, og i det hele taget i de egne, hvor herredsdeler kan paavises. Det kan her i mange tilfælde være vanskeligt at fastslaa, naar rydningerne har fundet sted, idet denne udvikling har været fortsat, lige

til der ved loven om fredskov af 1805 blev slaaet bom for flere landbrugs oprettelse ad denne vej. I de meget store linnier kan udviklingen dog ogsaa her tegnes, saaledes gælder det, at hvor der er opstaaet landsbyer, er rydningen ældre end c₃ 1100. Derimod gælder det omvendte naturligvis ikke. Enkeltbebyggelser kan være opstaaet meget langt tilbage i tiden. Og akkurat som der i Harsyssel er særlig mange enkeltgaarde paa de steder, hvor naturforholdene ikke indbød til samlede landsbyer, saaledes træffer man mellem de store landsbyer, der opstod paa gammel skovjord i Nordsjælland usædvanligt mange enkeltbebyggelser mellem de tilbageblevne skove. Af andre midler til bestemmelse af disse rydningers alder kan nævnes, at udvidelser af bestaaende kirker i flere tilfælde viser hen til, at et ikke uvæsenligt antal af dem er opstaaet saa sent som i 1400-aarene.

Ser man bort fra disse bebyggelser, der foruden deres beliggenhed som regel ogsaa kan adskilles fra de øvrige bebyggelser ved at have navne, der ender paa *-rød*, *-holt* eller *-skov*, vil man over det meste af landet finde et bestemt forhold gentage sig. Midt i sognet ligger en stor landsby, i sognets udkant en række mindre landsbyer. Den store landsbys navn ender som regel paa *-inge*, *-um*, *-sted*, *-by*, *-løse* eller *-lev*, de omliggende paa *-trup* eller *-rup*. Som typiske eksempler kan nævnes *Stepping* ved Haderslev omgivet af *Højrup*, *Anderup*, *Bjærndrup*, *Kolstrup*, *Taabdrup* og *Sottrup*. *Øsby* sammesteds med *Hyrup*, *Hajstrup*, *Kvistrup*, *Sverdrup*, *Tamdrup*, *Navtrup* (gd) samt de i et særligt sogn udskilte *Grarup* og *Stenderup*. I enkelte tilfælde er landsbyer paa *-torp* hovedby. De er da gerne blevet kirkeby, og man savner her meget ofte den omkringliggende kreds af smaa landsbyer. Som et typisk eksempel kan nævnes de førnævnte 3 landsbyer i Angel fra c₂ 1030: *Sørup*, *Sterup* og *Kværn*, det sidste ensbetydende med det fra Fyen kendte *Kværndrup*. Det kan af aanavnet *Lipping aa* sluttes, at de har afløst et ældre *Lipping*. Ligeledes *Starup* ved Haderslev med *Vandling* og *Glostrup* paa Sjælland, som synes at have afløst et *Hvissinge*, hvis navn er bevaret i *Hvissingegaard*, der ligger mellem sognets 2 byer *Glostrup* og *Ejby*.

Begge tilfælde foreligger omtalt i Jyske Lov, der i I § 47 har følgende bestemmelse:

Er torp gjort ude paa marken, og strides der om, hvad der hører til torp og hvad til adelby, da skal de, der bor i adelby vide: Tykkes det dem der bor i byen, at torpet staar dem til skade, da maa de kalde

dem tilbage, om den skade er dem utaalelig. Dog om de har 3 vintres hævd paa deres udflytning, ukæret paa tinge, da maa man ikke opdele dem (ophæve torpet).

Med *adelby* maa efter sammenhængen forstaaes de ældre landsbyer, af hvilke torper er udskilt, og *torp* kendes paa navnet. Det er de landsbyer, hvis navne ender paa *torp* eller *terp*, som regel omdannet til *-trup* eller *-rup*.

Bestemmelsen »gjort ude paa marken« viser, at den ret til tilbagekaldelse, som er givet adelbyens mænd, kun gjaldt, hvor den oprindelige adelby bestod. Bestemmelsen om 3 aars hævd ukæret er fuldstændig prohibitiv for ny torpers opstaaen, og kan for de da bestaaende torper altsaa ikke have haft anden betydning end at ende en mere end aarhundredgammel strid om adelbys ret, ved at legalisere de bestaaende torper uden at give ret til dannelse af ny.

En saadan bestemmelse gives ikke uden grund, og jeg har tidligere vist, at grunden ikke alene kan søges i kristendommens indførelse og trællenes udflytning fra vikingetidens gaarde til selvstændige brug. Saadanne udflyttergaarde kunde naturligvis baade anbringes yderst i landsbygaden eller ude i marken, og ingen af delene kunde, saafremt det skete i forstaaelse med de gamle beboere, give anledning til en lovbestemmelse som den anførte. Der maa ogsaa have fundet et jordran sted. En nærmere undersøgelse viser nu, at der af torperne kan udskilles 2 store grupper, en hvor forleddet er et naturnavn som *aa*, *skov*, *høj* eller lignende eller et navn, der som *konge*, *bryde*, *biskop*, *provst* eller lignende viser, fra hvem jorden er udskiftet. Til denne gruppe hører de nævnte torper i Angel, og den maa henføres til Knud den stores tid c₂ 1030. Til denne tid maa ogsaa henføres det forhold, som kendes fra de bolskiftede landsbyer, at der ofte foruden en eller to gaarde paa et helt eller et halvt bol i landsbyen findes bol bestaaende af en middelstor gaard i landsbyens midte og et par mindre yderst i rækken. Disse sidste er da udflyttede gaarde fra en oprindelig helgaard. Den oprindelige betydning af ordet *bol* maa, hvad Anders Sunesøns latinske oversættelse *mansio* bekræfter, have været netop en helgaard. I historisk tid er det en skatteteknisk enhed, der deltes i 8 *ottinger*. En almindelig gaard var paa 2, har den 3 eller 4 maa den anses som storgaard eller hovedgaard. Ved at fordele agrene bolvis bibeholdtes erindringen om det oprindelige forhold paa en maade, der maatte virke stødende efter den nationale rejsning paa Ven-

dertogenes tid, og det er derfor ganske naturligt, at Jyske Lov foreskrev, at naar en landsby skulde omrebes, saa skulde den solskiftes, det vil sige alle gaarde skulde have agre i marken svarende til gaardens beliggenhed i landsbygaden. Omrebning fandt dog kun sjældent sted, saaledes at udskiftningsforretningerne gang paa gang giver os nøje besked om bolskiftets art og karakter.

Det store flertal af torper tilhører en yngre gruppe, hvis forled altid er et personnavn, som regel et mandsnavn, af og til dog ogsaa et kvindenavn. Det maa være denne gruppe, lovbestemmelsen særlig tog sigte paa. De paagældende maa have taget jorden selv, og dette kan kun være sket under Oluf hunger, altsaa c₂ 1090. Denne udflytning førte naturligvis til en kolossal velstandsforøgelse, dengang de gode aar vendte tilbage, men ogsaa til megen indre ufred. Eskil kunde midt under borgerkrigene skildre Oluf som en god konge, broderen Erik egode som en konge, der gav landet ubillige love. Dette kan simplest forklares ved at regne, at Oluf opfordrede til udflytning, og at Erik slog bom for bevægelsen og støttede bønderne i at tvinge torpmændene tilbage til adelbyen. Dette maa i mangfoldige tilfælde være lykkedes. Der kendes navn paa mange torper, som senere er forsvundet, men de fleste holdt sig. Under Vendertogene vandt de »borgerret«, og bestemmelsen i Jyske Lov skaffede dem fuld legal anerkendelse i den negative form, man kender fra saa mange danske lovbestemmelser, at man tillader paa betingelser, der ikke kan opfyldes. Derved lovfæstes bestaaende forhold, uden at der gives adgang til, at der opstaar mere af samme slags.

Den her givne udvikling viser, at det ihvertfald i mangfoldige tilfælde maa være muligt at rekonstruere tilstanden før torpernes anlæg. De yngre torpers jord kan uden videre lægges til adelbys, for de ældre torpers vedkommende maa i de fleste tilfælde regnes med høvdingsæder.

Hermed er imidlertid ikke udtømt, hvad der kan sluttes af ejendomsforholdene. Undersøger man landsbyer, hvis navne ender paa *-lev*, vil man i de fleste tilfælde finde, at enten kan de tydeligt ses at være udskaaret af en adelby, hvis tilbageblevne omraade er ca. det dobbelte af *-levbyens*, eller ogsaa træffer man en storgaard, med de almindelige gaarde paa modsat side af landsbyens forte, som er jorden mellem gaardene. Den betragtedes som fællesjord og udskiftedes ikke under landboreformerne, men er senere i stor udstrækning inddraget

af beboerne, saaledes at der nu kun er et vejareal af almindelig størrelse tilbage.

Typiske eksempler paa det første af de nævnte tilfælde har man ved København i *Vigerslev* af *Valby* og *Utterslev* af *Husum*, og paa samme maade maa det forsvundne *Serridslev* have ligget i forhold til *Havn*. Og paa det andet i *Bolderslev* og *Tinglev* i Sønderjylland. Her har navnene saa fortrængt et ældre navn. Af *Tinglev* er udskilt torpet *Lovtrup*, hvis grænselinie har en smal tarm ned midt i *Tinglev* by. Der kan saaledes ikke være tvivl om, at torpet *Lovtrup* er opstaaet ved udflytning af hovedgaarden i *Tinglev*. *-levbyernes* opstaaen kan af grunde, jeg ikke her nærmere kan gøre rede for, henføres til kong Skjolds erobring af Danmark c₂ 455, og der kan anføres gode grunde for, at *-løsebyerne*, der hører til de største landsbyer, vi overhovedet har, har skiftet navn ved samme tid som udtryk for, at de har løskøbt sig fra at lide samme skæbne som de landsbyer, der maatte tage en *-levgaard* midt i byen eller afgive en tredjedel af sin jord til en saadan i byens umiddelbare nærhed.

Videre kan man se, at landsbyer, hvis navne ender paa *-by* ikke hører til de allerstørste og næsten altid ligger sekundært i forhold til landsbyer paa *-inge*, *-um*, *-løse* og de omdøbte paa *-lev*. Disse navne er de lettest forstaaelige af alle stednavne, de danskeste af dem alle: *Skovby*, *Søby*, *Bjergby*, *Markby* og saa videre. Typen er navnedannende den dag idag, og et meget stort antal navne tilhører sikkert en forholdsvis nyere tid. Tilbage bliver dog en anelig gruppe, der synes at være ældre end *-lev*, og som med gode grunde kan henføres til Danernes fordrivelse af Erulerne c₃ 280 e. Kr. Til de sidstnævntes erobring et hundredeaar tidligere kan sandsynligvis henføres en væsentlig del af navnene paa *-sted*.

Endnu en ældre erobring kan sikkert paavises. Den fra hvilken de særmarker stammer, som i matriklen af 1688 kaldes *ornum* eller har givet anledning til opstaaelsen af landsbyer af dette navn, og som Jyske Lov omtaler saaledes:

Er ornum i by, da skal hun være af arild og saa særmærket, som af arild har været, enten med grøft, eller med sten, eller med stabel.

Ornums udskillelse af fællesskabet maa være meget gammel, og kan af matrikulære og topografiske grunde næppe være yngre end den erobring, som Skytherne ifølge de græske geografer maa have foretaget c₃ 375 f. Kr., før de smeltede

sammen med den daværende keltiske befolkning til de Kelto-Skyther, som de græske geografer omtaler. Dette støttes yderligere af, at tilsvarende navne andetsteds i Europa maa henføres til samme tid. Det kan tillige ses, at *ornum*, det vil sige det, der er taget ud af fællesskabet, hænger sammen med stednavne paa *-um*, naar denne endelse ikke er *-rum* »aabent rum« *-lum* »holm«, eller, som tilfældet kan være, navnlig i marknavne, en dativ pluralis, men er et oprindeligt *hem* eller *heim*, saaledes at disse stednavne synes at maatte være den skythiske storgaardsbenævnelse, mens den tilsvarende keltiske synes at have været *ærn*, nu oftest afslebet til *-er*.

I navnene paa *-inge*, *-um* og *-løse* findes en mængde ens forled, der faktisk ikke eller kun saa tvungent lader sig forklare ud fra dansk, at talen i disse tilfælde snarest er ord, der er overført fra langt ældre sprog. Dette tyder stærkt paa, at navnene paa *-um* og *-løse* skyldes sammentrækning af gamle *-inge* navne med de ny endelser — jvnf. navne som de engelske *Birm-ing-ham* og danske som *Herr-ing-løse*, ved siden af den sædvanlige type *Hjal-løse*, *Jord-løse* og saa videre.

Ved betragtninger af denne art i forbindelse med det, de topografiske kort sammen med matrikulskortene oplyser om de gamle landsbyomraader i forhold til skovomraader, veje, grænser og kystlinier, er det muligt at give et nogenlunde klart billede af bebyggelsens udvikling her i landet fra jernalderens begyndelse. Før den tid var klimaet væsenligt varmere end nu, og langt varmere, end det var ved jernalderens begyndelse. Det er af denne grund rimeligt at tro, at befolkningen i bronzealderen har levet som den lever i mange varmere egne af jorden — jorden har ikke været delt i landsbyer, men i langt større omraader, indenfor hvilke befolkningen har kunnet finde fødemidler nok ved jagt og fiskeri i forbindelse med kvæghold i skovene og et forholdsvis ringe agerbrug. Det er derfor sandsynligt, at de rester af en inddeling i »lande«, som træffes ved den historiske tids begyndelse, særlig udtalt i de sydsvenske »Smaalande« som *Finveden*, *Værend*, *Bleking* og *Møre* med flere og de i det følgende omtalte jyske stammeomraader, gaar tilbage til denne tid, uden at der heri skal lægges mere end en mulighed blandt andre. Forholdene er endnu saa lidet oplyste, at man ikke er istand til at drage blot nogenlunde sikre slutninger herom.

Helt anderledes stiller forholdene sig, hvor det gælder de i det foregaaende anførte holdepunkter for ældre bebyggelses-

typer. De tillader, at man med ikke ringe nøjagtighed kan tegne kort, der viser landets inddeling i landsbyer og enkelt-gaarde i tiden umiddelbart før torpernes anlæg, eller for at nævne et aarstal c₃1000. Den nøjagtighed, dette kan gøres med, er langt større, end de fleste paa forhaand vil anse det sandsynligt. Det skyldes, at sognegrænser og landsbygrænser maa regnes ikke at være ændret ved andet end delinger og mindre forskydninger uden væsenlig betydning, bortset fra de tilfælde, hvor hovedgaarde eller kongelige vildtbaner er opstaaet gennem nedlæggelse af eller delvis omlægning af landsbyer. Disse tilfælde er dog, som allerede nævnt, kun faa i forhold til den samlede ældre bebyggelse.

Et saadant kort vil kunne fremstilles ved paa de topografiske kort i 1:20000 at indlægge de gamle matrikuls- og sognegrænser med angivelse af de omraader, der i den gamle matrikul er angivet som *ornum* eller som landsbyer, hvis navne ender paa *-torp*. Man vilde da faa ikke blot et udmærket overblik over den gamle landsbyjord, omfattende adelbyerne med deres omliggende torper, samt den efterhaanden tilkommende bebyggelse, som opstod paa gammelt skovland, baade de ældre rydninger, der naaede op i adelbyernes klasse og de mange yngre, der gav plads for torper og enkeltgaarde.

III.

Herredet.

I historisk tid optræder herredet som en retskreds, i hvilken der afholdtes ting under aaben himmel en gang om ugen. Efterhaanden som kirken fik omdannet de ældre tiders retssystem, der hovedsagelig hvilede paa mundtligt vidnebevis og slægtseje, til et, hvor den vigtigste adkomst til jord var skindbreve og skrevne tingsvidner, kom vejrliget til at spille større og større rolle, saa man hyppigt maatte forlægge tinget indendørs. Ved den af enevælden 1688 indførte ordning afskaffedes det i fri luft afholdte ting helt.

Den af kirke, adel og kongemagt i forening allerede forud gennemførte undertvingelse af bønderne lod sig ogsaa lettest opretholde paa denne maade, indtil systemet virkede saa fuldstændigt, at det slog over i sin modsætning, saaledes at den enkeltes ret nu er bedre sikret end nogensinde tidligere, hvor manden uden slægt ikke kunde hævde sig, og hvor selv de

bedste adkomstbreve ikke hindrede, at de mest hensynsløse ranede jord.

Det er nu ikke længere den enkeltes papirer, der sikrer ham brugsret og ejendomsret, men selve den af samfundsmagten førte matrikul og de dertil knyttede skøde- og pante-protokoller⁶⁾.

Den retskreds, herredet udgjorde, kom ogsaa til at præge den ældste kirkelige udvikling, som her i landet gik i samme retning som i det angelsaxiske England: forholdsvis faa bispekirker med relativt selvstændige sognekirker under sig, modsat den i Syden gældende ordning, som ogsaa fandtes i det britiske England, en bisp for hver kirke, og kun spredtliggende kapeller, hvor særlige forhold gjorde det umuligt at opretholde fuld gudstjeneste. Kristendommens indførelse her i landet begyndte nærmest paa sidstnævnte maade. De tidligste kirker lagdes i byerne Slesvig og Ribe, og omkring de følgende opstod byer. Ved den af Knud den store gennemførte organisation af kirken oprettedes imidlertid *en* kirke i hvert herred. Det ovenfor anførte tilfælde fra Nyherred i Angel med 3 kirker er ganske enestaaende og tilhører Knuds senere aar. Det staar i forbindelse med en kolonisation, indtagelse af nyt land til dyrkning. I flere egne i Norge endte udviklingen paa denne maade. Der kom nok i tidens løb mange ny kirker til, men de blev kun kapeller, der betjentes af hele herredets sognepræst. Andetsteds i Norge og i hele Danmark gik sogne- delingen imidlertid langt videre — maaske, hvad den aftagende størrelse af kathedratikumafgiften kunde tyde paa, i begyndelsen efter samme linie, men ihvertfald senest fra c₃ 1200 saaledes, at alle de kirker, som ned til vore dage har været sognekirker, blev sideordnede.

Herredet blev altsaa allerede ved kristendommens indførelse opfattet som en saa vigtig administrativ inddeling, at det blev

⁶⁾ Herved har man ganske vist skabt nye vanskeligheder, som det maa være den kommende tids opgave at løse. Den skildrede ordning var udmærket, da det gjaldt landbrugets udvikling, men volder stadig større og større vanskeligheder, hvor det gælder udviklingen af nutidens bysamfund. Deres udvikling er overalt gaaet i skæv retning, som følge af ejendomsgrænsernes altfor store urørlighed, og det bliver for hver dag der gaar mere og mere synligt, at en fuldstændig nyordning maa til. Den skal som hovedopgave have at sikre, at fremtidige udstyknings sker paa den for samfundet bedst mulige og billigste maade. Den maa bort fra den private udstykningsret og hele den nuværende ejendomsskyldansættelse, der overalt, hvor blot den fjærneste mulighed for udstykning har vist sig, foruddiskonterer kommende bebyggelse gennem forhøjelse af grundværdien — noget, der burde være umuligt i et landbrugsland.

lagt til grund for den kirkelige inddeling. Det maa følgerig være af ældre oprindelse. Og naar det kort efter igen blev opgivet, saa maa grunden være den, at en anden ældre inddeling under herredet gjorde sine krav gældende. Denne anden ældre enhed er heller ikke vanskelig at paavise. For at drive en landsbys jord i fællesdrift maa der være en fast ordning for samarbejdet. Den er for den senere tids vedkommende velkendt. Ved *bystævnet* afgjordes alle landsbyens driftsspørgsmaal. Et ikke ubetydeligt antal *vider* eller *vedtægter* for dette samarbejde er bevaret. I tiden før torpernes anlæg maa adelen have haft et tilsvarende bystævne. Det behøvedes ikke, hvor der kun var enkeltgaarde, derfor kom i de omtalte egne i Norge sogn og herred til at falde sammen. Hvor der var landsbyer, maatte hver af disse udgøre en administrativ enhed, det hedenske *sogn*. At dette ikke overalt falder sammen med det kirkelige sogn, skyldes ganske naturligt torpernes opstaaen. Overalt, hvor torpmændene var dygtige nok dertil, ønskede de helt at komme ud af det gamle fællesskab, og nøjedes isaafald ikke blot med at oprette en ny landsby, men byggede ogsaa kirke i denne, naar de kunde overkomme det, saaledes som det ses af det store antal kirkebyer, hvis navne ender paa *-trup* eller *-rup*. Dette førte til udskillelsen af særlige kristne sogne, og ny kristne sogne kan ogsaa ses at være opstaaet i de gamle skovegne.

Det vigtigste spørgsmål vedrørende herredet er følgende: Er herredet et ældre udelt omraade, der lidt efter lidt blev delt i landsbyer. Eller er det det omvendte, der fandt sted: en kreds af saadanne, som sammen med mellemliggende enkeltgaarde blev samlet i et herred? Det i det foregaaende om herredsdeler oplyste taler tydeligt til fordel for den sidstnævnte mulighed. Det samme gør de rent topografiske forhold. Der synes intetsteds at foreligge mulighed for landbrugsenheder af et herreds størrelse i den forstand, man kan tale om agerbrug, hverken nutildags eller i middelalderen — afstandene er for store.

Det næste spørgsmål er da, hvad er det for kræfter, der tilvejebragte samlingen til et herred?

Dette spørgsmål har været forskelligt besvaret gennem tiderne. I ældre tider regnede man sædvanlig, at oprindelsen maatte søges i en gammel militærordning. I nyere tid har man opgivet denne teori, væsenligst fordi man ikke havde faaet øjnene op for den positive hjemmel for denne opfattelse,

det senere er lykkedes at fremdrage, og derhos fandt det mere stemmende med en demokratisk opfattelse at regne med retskredse skabt af det fri folk.

Det er imidlertid nødvendigt at gaa tilbage til den ældre opfattelse. Det fremgaar allerede af Sven Tunbergs undersøgelse af ordets sproglige indhold⁷⁾. Den grundige undersøgelse Svend Aakjær derefter har foretaget af spørgsmaalet⁸⁾ lader ingen vej udenom mulig. Ordet optræder i de ældste germaniske love i formen *herireita*, *hariraida* og lignende, nemlig allerede i Lex Ribuarica fra c₃ 550 og Lex Baiuvariorum fra c₂ 746, begge med fælles oprindelse i den paa latin nedskrevne Lex Salica fra c₄ 550 (803), hvor det tilsvarende ord er *contubernium*. Sammenhængen efterlader ikke tvivl om, at der hermed er tale om en flok, der foretog overfald *raita* eller *red*, og som oprindeligt synes at have været paa 36 mand, som tallet er i kong Ine af Wessex lov fra c₃ 700, men som allerede i de nævnte germanske love er bestemt som 42 mand.

Akkurat samme størrelse 42 eller 40 har skibsredet i de nordiske lande, og da den ældste udskrivning af landhær krævede 1 mand pr. 3 bol, saa vil det sige, at der til udrustning af 40 (42) mand krævedes 120 (126) bol. Aakjær har vist, ikke blot at et meget stort antal herreder har boltal, der svarer til dette beløb, undtagelsesvis til det halve eller halvanden gang dette tal, men ogsaa at tallet 42 (40—44) kan paavises i et meget stort antal herredsafgifter. Sammenhængen er utvivlsom, og det er ganske i overensstemmelse hermed, at Snorre-Edda oplyser, at »hær er hundred«, og man har herigennem yderligere den eneste fornuftige forklaring paa, at *hund-rede* i oldtiden ikke som nu er 100, men 120.

Det er muligt at gaa endnu et skridt længere tilbage. I Svealandene har herredsinddelingen afløst en ældre inddeling i *hund* eller *hundari*. Ordet er bevaret i landskabsnavnene *Tiunda*, *Attunda* og *Fjädrunda* land, som lige ud betyder de ti, de otte og de fire hunds land. De gamle navne er bevaret i et meget stort antal herredsnavne som *Lagunda*, *Oppunda*, *Ly-hundra* og *Arling-hundra*⁹⁾.

I Götalandene, som først i 600-aarene erobrede af Sveerne ender et betydeligt antal herredsnavne paa *kind* som *Hammer-*

⁷⁾ Skandinaviens äldsta politiska indelningar (1911).

⁸⁾ »Om det olddanske herred og sogn« i Festskrift til Kristian Erslev (1927), 1—30.

⁹⁾ Se Aabenraa (1933), 49.

kind, *Skärkind* og *Frōkind*. *kind* svarer som *hund*, der igen har sidestykker i lettisk *kuntas* »stor mængde«, til latinsk *centum* og maa som dette ord betyde 100. At *k* er bevaret og ikke som ellers i germansk gaaet over til *h*, forklares simpelt ved at antage, at det paagældende lydskred ikke har virket udover c₃ 500, at der altsaa i Götalandene har været talt keltisk eller kelto-skythisk helt ned i 600-aarene.

Noget saadant har man hidtil ikke villet anerkende. For sprogforskerne gælder som en trossætning, at de skandinaviske sprog har udviklet sig paa stedet uden fremmed paa-virkning. Denne tro kan dog kun opretholdes ved at se bort, saavel fra saadanne kendsgerninger som de her anførte, og fra de græske geografers enstemmige vidnesbyrd om, at der boede kelto-skythiske folk i Norden.

Herredsinddeling er heller ikke indskrænket til germansk omraade. I Wales er den gamle inddeling *cwmvuds* og *cantrefs* ganske svarende, ogsaa rent sprogligt, til *sohn* og *herreder*.

Det er følgerig sandsynligt, at der ogsaa i Danmark har eksisteret en lignende inddeling i keltisk tid. Naar denne ikke her har efterladt sig saa synlige spor som i Svea og Götalandene, skyldes det sikkert, at jordbundsforholdene i forbindelse med et forbedret agerbrug har muliggjort en tættere befolkning, hvilket igen har gjort en gennemgribende nyinddeling ønskelig. Og en saadan lader sig nu lettere gennemføre i et bakkeland som Danmark end i Svea og Götalandene, hvor grænserne hyppigere end her er bestemt af naturforholdene.

Inddeling i herreder findes i alle de skandinaviske lande, bortset fra Island som først blev bebygget c₃ 900. Selve betegnelsen synes dog først at være slaaet igennem paa unionstiden. Af de overleverede benævnelser synes at kunne sluttes, at herredet i Svealandene hovedsagelig er en paa unionstiden stedfunden omdøbning af de *hundari*-navne, som Sveerne allerede før vor tidsregnings begyndelse maa regnes at have indført til afløsning af de keltiske *kund*-navne, der efter det germanske lydskild fik *h* for *k*, i Götalandene en omdøbning af keltiske *kind*-navne, der ikke deltog i lydskredet, og i Danmark en nyinddeling, der fandt sted c₃ 280 e. Kr., da Danerne fordrev Erulerne, som omtrent samtidigt med Danernes ankomst til Svealandene c₃ 180 e. Kr. havde besat de danske øer og Jylland. I Norge har herredsdelingen, antagelig fordi enkeltgaarden her var den fremherskende form for bebyggelse, mere karakter af det hedenske sogn end af en sammenslut-

ning af sogne. De gamle benævnelser er her tinglag, tinghå og tingsogn.

Herredets alder er altsaa trods de her givne begrænsninger i Danmark af anseelig ælde, blot man husker, at adskillige af de i 1231-fortegnelsen opførte herreder først er opstaaet ved de c₂ 1120 og c 1185? foretagne herredsdeler.

Paa 2 punkter maatte herredsinddelingen respektere ældre inddelinger. Herredsgrænserne kunde ikke dele de bestaaende landsbyer, altsaa de oprindelige hedenske *sogne*, og de kunde heller ikke krydse grænserne mellem de forskellige »lande«.

Det sidste kan tydeligt ses i Smaalandene omkring Skaane. De skal dog ikke nærmere omtales her, da de kun er lidet kendt af de fleste danske. For de danske øers vedkommende er forholdet saa selvfølgeligt, at det er uden interesse. Lige det omvendte gælder imidlertid Jylland. Her træffer man i 1231-fortegnelsen herrederne grupperet i *sysler*.

Om syslernes oprindelse er intet overleveret. Man træffer i den senere middelalder Fyen delt i 2 sysler, Sjælland delt i 3 efter længden, idet de 3 sydligste herreder *Faxe*, *Hammer* og *Baarse* dog var henlagt til Laaland-Falster, som dengang laa under Odense stift. De fyenske og sjællandske sysler er ikke opført i 1231-fortegnelsen. Dette kan dog ikke tages som fuldgældigt bevis for, at de ikke eksisterede allerede da, kun for, at de er af yngre oprindelse end de jyske, og derfor ikke opført i det forlæg, som benyttedes ved udarbejdelsen af denne fortegnelse. Hvis dette forlæg har været ældre end delingen, har denne ikke kunnet være opført i 1231-fortegnelsen. Nu synes delingen af Fyen at forudsætte anlæget af Nyborg, der berettes paabegyndt kort efter Arkonas fald i 1170, men næppe har været i kongens væрге før efter 1183, fra hvilket aar man endnu har kongebreve udstedt i det nærliggende Hjulby, mens Nyborgs forgænger *Borg* i Odense 1193 omtales som overladt til nonnerne i Odense, og allerede i 1186 maa have været det, siden Hjalløse kirke var givet til klostret af bisp Simon, og han døde ¹³/₅ 1186. Delingen af Fyen synes saaledes at kunne henføres til c 1185, det vil sige umiddelbart efter hertug Bugislav af Pommerns underkastelse. Til samme aar synes delingen af sjælland at kunne henføres, idet Havn paa samme tid erhvervedes af Absalon, der fik den første pavelige stadfæstelse ²¹/₁₀ 1186. Delingerne hænger isaafald sammen med de før 1200 stedfundne herredsdeler, der netop ved denne

tid forholdsvis let lod sig gennemføre, idet Bugislavs underkastelse muliggjorde en uhyre lettelse af ledingsbyrden ligesom det ogsaa maa være begejstringen over Bugislavs underkastelse, som førte til det usædvanlige, at alle rigets bisper enedes om tilvejebringelsen af en fælles kirkeordning for hele riget. Denne kom i stand i 1189 gennem det i dette aar udsendte *Breviarium danicum*.

Men hvordan nu dette er eller ikke, saa er det givet, at der i 1231 fandtes sysler i Jylland, og at de allerede da maa have været en gammel deling. Ti mens man fra hele middelalderen har bevaret breve udstedt paa de nordjyske sysselting, saa er ingen bevaret for de sønderjyske *Isted*, *Ellum* og *Barvith*.

Undersøger man grænserne, vil man finde en tilsyneladende meget mærkelig forskel. I Nørrejylland falder alle sysselgrænser sammen med stiftsgrænserne, men i Sønderjylland skærer grænsen mellem Slesvig og Ribe stifter midt gennem Ellum og Barvith sysler. Da denne grænse ikke kan kaldes naturlig, men kunstigt draget for at faa Haderslev og Aabenraaegnen ind under Slesvig stift, skønt begge omraader laa nærmere ved og naturligere for Ribe, og da denne grænse blev trukket c 1028, hvor hele det øvrige Jylland laa under Ribe eller Aarhus, saa er det naturligt at finde aarsagen til den nævnte forskel i selve den nævnte grænse mellem Slesvig og Ribe stifter.

Motivet har i begge tilfælde været det samme, at skabe en adskillelse mellem den gamle verdslige inddeling og den gejstlige, at bryde den gamle slægtssammenhæng i de ældre verdslige inddelinger til fordel for saavel kirken som for et stærkere rigsstyre. Dette maatte ved oprettelsen c 1060 af de ny stifter i Viborg og Vestervig nødvendigvis medføre, at syslerne i Sønderjylland maatte lægges tværs over stiftsgrænserne, mens man i Nørrejylland kunde slaa de gamle verdslige inddelinger itu og skiftevis lægge delene til hvert sit stift. Denne forklarings rigtighed støttes af, at samme princip er lagt til grund for delingen af Odense og Roskilde stifter, idet dele af sidstnævnte lagdes sammen med dele af Odense stift, og af, at det endnu større Lunde stift ikke deltes i sysler. Her behøvedes det ikke, fordi det egenlige Skaane styredes sammen med dele af V. Götland kaldet *Halland* og af Möre kaldet *Bleking*.

Sysseldelingen i Sønderjylland var saa upraktisk, at den maatte opgives til fordel for det fællesting, som samtidigt med

grænsedragningen c 1028 indrettedes paa Brunlyngen vest for Aabenraa lige ved grænsen mellem de 2 stifter, og hvis omraade, modsat det gamle fællesting for Angel og Sinland, som naaede helt op til Skjernaa-Vejleffjordlinien, indskrænkedes til at omfatte landet til Kongeaa, det slesvigske *jarledømme* og senere *hertugdømme*. Denne fraskillelse lod sig gennemføre, fordi der samtidig fandt en udvidelse sted mod syd, idet landet mellem Eider og Dannevirke ved Knuds overenskomst med kejseren fuldgyldigt lagdes ind under jarledømmet.

Langs det gamle skel mellem Sinland og Jylland lagdes et nyoprettet syssel bestaaende af dele af begge omraader med tingsted ved den gamle kongsgaard ved grænsen i *Jelling*. Dette syssel lagdes sammen med *Løver* og *Aabo* sysler under *Aarhus* stift. Nu synes *Løver*-syssel naturligt at høre sammen med *Har*-syssel, og *Aabo*-syssel med *Ommer*-syssel, ti selv om man sydvest for Aarhus finder en ubetydelig bebyggelse *Aabo*, saa kan denne bebyggelse kun have bevaret sysseltingets navn. Selve benævnelsen maa oprindeligt være givet beboerne langs *Gudena* og have afløst de *Hald'er*, hvis navn er bevaret i de før-omtalte *Sønder-Hald* og *Nør-Hald* herreder paa hver sin side af *Gudena*.

Aalborg syd for *Limfjorden* er stadig regnet til *Vend*-syssel, og blev efter reformationen endog stiftsby for dette landskab. Det tyder paa oprindeligt sammenhæng mellem *Himmer*-syssel og *Vend*-syssel. Paa tilsvarende maade viser det forhold, at *Hanherrederne* middelalderen igennem sædvanlig forlenedes sammen med *Mors*, og ikke, hvad der synes mere nærliggende med *Thy*, hen til en ældre forbindelse, hvis opløsning naaedes ved at lægge *Han* under *Thy* og sammen med *Vend*-syssel til bispesædet i *Vestervig*, senere *Børglum*, nu *Aalborg*, og *Mors* under *Salling* sammen med *Ommer*-syssel til *Viborg* stift.

Mens sysselgrænserne, og navnlig de grænser, som bliver tilbage, naar syslerne lægges sammen som her nævnt, maa kaldes naturlige grænser, saa maa stiftsgrænsernes forløb i forhold til bispesædet kaldes saa besynderligt, at kun ønsket om at dele gamle stammeomraader eller lande kan forklare dem.

Ptolemaios kort fra c₃ 160 e. Kr. giver os en række jyske stammenavne, der maa hidrøre fra optegnelser under det romerske flaadetogt rundt om *Skagen* 5 e. Kr. Det viser sig, at disse ganske nøje svarer til det antal stammer, som man

kommer til gennem de ovenstaaende betragtninger. Da alle disse navne ogsaa sprogligt svarer til det ene af disse sysselnavne med undtagelse af *Eudoses*, der til gengæld har givet navn til det egenlige Jylland, det vil sige landet nord for Skjernaa-Vejlefjordlinien, saaledes at der ikke er noget mærkeligt i, at denne stammes snævrere hjemstavn har faaet navnet *Tythæ*, det vil sige »folke«syslet, saa er sammenhængen aldeles utvivlsom, og lydovergangene *k* til *h* i *Kimbroi* til *Himmer-*, *Kobandoi* til *Han-*, samtidigt med *ch* til *h* i *Chaloi* til *Hal(d)-* og i *Charudes* til *Har(d)-* gør det sikkert, at det sprog, som taltes paa flaadetogtets tid, *ikke* var germansk.

Det er, som tidligere nævnt, muligt, at disse stammeomraader gaar tilbage til bronzealderen. Endelsen *-ing* i *Sabalingoi* nu *Salling-* gør dog, at man ikke kan sige noget sikkert herom. Naturligvis foreligger den mulighed, at et ældre navn med roden *Sabal* kan være tydeliggjort i keltisk eller kelto-skythisk tid ved en saadan tilføjelse, men selv om dette er tilfældet, og selv om man sidestiller overgangen fra *Sabal* til *Sal* med Pytheas navn paa Jylland *Abalus* eller *Abalcia*, der synes at leve videre i stednavne som *Aulum*, *Aale*, *Aalborg* og lignende, saa viser den overleverede sideform *Amalcia* med den i keltisk hyppige overgang fra *b* til *m* ikke med sikkerhed tilbage til førkeltisk tid. Indtil videre gør man derfor sikrest i at regne, at man ikke kan komme bag om keltisk tid. Men alene det, at man med nogenlunde sikkerhed kan regne tilbage til denne tid betyder en saadan øgen af vor viden, at arbejdet foreløbig maa samles om at udbygge den.

At der trænges hertil er sikkert. Den klare forestilling om landets ældste historie, som geologer og arkæologer efterhaanden har bibragt almenheden, bliver mærkelig sløret ved overgangen fra bronzealder til historisk tid, skønt denne dog maa siges at have en ganske anden betydning for nutiden end forholdene i bronzealderen har det. Naar det er lykkedes at bibringe almenheden en klar opfattelse af, hvorledes landets nuværende form dannedes under den sidste istid, hvorledes planter, dyr og mennesker tog landet i besiddelse efterhaanden som isen svandt, og oplevede saadanne naturbegivenheder som den øvre Østersøs tømning gennem Gøtaelven samtidigt med, at Svealandene hævedes ca. 80 m over den ældste kendte kystlinie, og med de 3 bælters gennembrud, hvorved Danmark i det væsentlige fik sin nuværende form, og naar det er lykkedes at skildre, hvorledes skovbevoxxningen har skiftet karakter fra fyrreskov over

egeskov til de nuværende bøgeskove, saa virker det fattigt, at det slet ikke er lykkedes at give en sammenhængende skildring af den fremadskridende bebyggelse.

Hovedgrunden hertil maa søges i de vanskeligheder, klimaatændringerne volder en rigtig opfattelse. Men naar man gennem pollentællinger og andre planteundersøgelser er naaet til klarhed over, at middeltemperaturen fra ældre stenalder uafbrudt er steget til et højdepunkt ved broncealderens slutning, og derefter er faldet betydeligt under det nuværende stade, som først igen synes naaet ved den nuværende tidsregnings begyndelse eller lidt senere, ja saa er det ikke uoverkommeligt at trække visse hovedlinier op.

Af fundene er det ikke vanskeligt at se, der ved yngre stenalderens begyndelse er kommet en ny, for største delen fælles-europæisk kultur til landet. At den er baaret af ny folk er givet — derom vidner ikke blot dens særlige præg, der er forskelligt fra alle andre kendte kulturer, men ogsaa det overklasseliv, den tillod at udfolde sig. Om dettes omfang og kunstneriske indstilling bærer baade lervarer, vaaben og de vældige gravminder vidnesbyrd nok.

Den stigende middeltemperatur førte til de lykkelige samfundstilstande, man kan slutte sig til af fundene. I broncealderen maa livet have været saa forfinet og lyst som nogetsteds paa jorden.

Klimatforværringen giver nøglen til forstaaelsen ikke blot af den følgende tids fundfattigdom, men ogsaa af den foregaaende tids rigdom. Den gamle befolkning bukkede for en stor del under, og tog sine skatte med sig paa vejen til det andet og bedre liv, gravfundene viser, de troede paa.

At der igen blev til at leve med tro paa fremtiden skyldtes ny folk, som viste hvordan man for den overlevende del af befolkningen kunde udvinde flere levnedsmidler end den gamle livsmaade gav. De store hjerde, man for en stor del havde levet af, maatte indskrænkes i antal, ernæringen omlægges fra rigeligt kød til forholdsvis mere mælk og korn; jorden maatte dyrkes mere intensivt end før. Det var folk med en ny agerbrugsteknik, som blev bærerne af den ny kultur. Rester af marker fra denne tid er bevaret mange steder i Jylland. De er smaa og uanseelige, snarere havebrug end egenligt agerbrug, men de er mere talende vidnesbyrd om den omlægning, som maatte til, end selv de udførligste beskrivelser er istand til at give os forestilling om.

Og da først begyndervanskelighederne var overvundet, gik klimaet igen frem, gjorde arbejdet med jorden møjen værd. Det kaldte ny folk til landet, og vil man forsøge at gøre sig en forestilling om, hvad der skete, kan man ikke finde noget bedre billede end at henvise til Amerikas indvandringshistorie, hvor fredelig indvandring langt overvejer kampe og undertrykkelse, men hvor enderesultatet set fra den gamle befolknings side dog hovedsagelig var undergang, eller sproglig og kulturel opgang i indvandrerens folk.

Det er, som jeg andetsteds har vist det, i mange enkeltheder muligt at efterspore disse indvandringer, selv i saadanne enkeltheder som, at Ommersyssel oprindeligt synes at have hørt til Kimbrernes landomraade. Kimbrernes kendte udvandring kan saaledes for en stor del skyldes en sejrrig fremtrængen af Haller langs Gudenaadalen.

Da oplysningerne i stort maalt maa vindes gennem sammenstillen af fund og efterretninger fra det meste af Europa, vil det ganske falde udenfor rammerne af denne beskrivelse af landsbyens og herredets opstaaen i Danmark at komme ind herpaa. Det maa være nok at pege paa, hvor vid og frugtbar en mark, der her ligger for den kommende tids forskning, og hvor langt man i dette arbejde kan naa gennem grundig undersøgelse af matrikulsforholdene.

Selve den kendsgerning at herredet, der oprindeligt var en militær inddeling gik over til at blive en matrikulær enhed, viser at talen er om en byrde, der paalagdes befolkningen. Snart af erobrere, snart af kraftige herskerslægter, for enten at hindre fremmed indtrængen eller for at skaffe plads til folkeoverskud i oversøiske lande. Da mulighederne for det sidste ophørte efter den normanniske erobring af England 1066 og deres udstyrelse af landet med et forsvar, det ikke havde kendt magen til, siden Romerne havde forladt landet, saa kunde man i betydeligt omfang erstatte ledingspligten med andre byrder, der tillod udvikling paa de indre linier. Der er altsaa dybtliggende grunde til, at herredet kom med i og formentlig langt frem i tiden vil leve videre i matriklens betegnelser. Det er vanskeligt at gøre sig fri af fortiden, men det gør ikke saa meget, som mange tror. Ti i erkendelsen af sammenhængen mellem fortid og nutid ligger rigdomme, som det for ethvert livskraftigt folk gælder om at løfte og udnytte.

Aars herred. Dette er dog sandsynligvis af ældre oprindelse end flere af 1231-for-tegnelsens herreder, men er formentlig nedlagt c. 1120 eller c. 1185? for atter senere at opstaa. Slavs herred ved grænsen mellem Jylland og Sinald er først oprettet 1552. Baae langs denne grænse, i Sønderjylland og i Sjælland har flere forlægninger fundet sted, som der ikke er gjort rede for paa kortet. Der er heller ikke gjort forsøg paa at vise herredsgrensene i det gamle delvis i havet sunke Nord-Frisland, ejheller i Nordsjælland, hvor forholdene i særlig grad har været ustabile.

De paa alle 4 kort anførte herredsnumre svarer til matriklens nuværende herreds-inddeling idet der helt er set bort fra alle købstæder, saaledes:

1. Sokkelund	50. Lolland S.	102. Hasle
2. Smørum	51. Falster N.	103. Ning
	52. Falster S.	
3. Sømme		104. Hjelmslev
4. Tune	53. Horns	105. Tyrsting
5. Ramsø	54. Vennebjerg	106. Gern
6. Volborg	55. Dronninglund	107. Vøer
	56. Børglum	108. Nim
7. Horns	57. Hvelbo	109. Vrads
8. Lyng-Frøderiksborg	58. Øster Han	110. Bjærg
9. Ølstykke	59. Læsø	111. Hatting
10. Strø		112. Nørvang
11. Holbo	60. Kær	113. Tørrild
12. Lyng-Kronborg, Kronborg distrikt	61. Hornum	114. Jerlev
13. Lyng-Kronborg, Hørholm distrikt	62. Fleskum	115. Brus
	63. Hellum	116. Elbo
	64. Hindsted	117. Holmans
14. Tuse	65. Aars	118. Hind
15. Merløse	66. Stet	119. Hammerum
16. Ods	67. Gislum	120. N. Horne
17. Skippinge		121. Bølling
18. Ars	68. Vester Han	122. Hjerm
19. Løve	69. Hillerslev	123. Ulfborg
20. Samsø	70. Hundborg	124. Ginding
	71. Hassing	125. Vandfuld
21. Ringsted	72. Refs	126. Skodborg
22. Alsted	73. Morsø N.	
23. V. Flakkebjerg	74. Morsø S.	127. Anst
24. Ø. Flakkebjerg		128. Malt
25. Slagelse	75. Nørlyng	129. Gørding
	76. Rinds	130. Ribe
26. Baarse	77. Sønderlyng	131. Kolding
27. Tybjerg	78. Middelsom	132. Ærø
28. Hammer	79. Hovlbjærg	133. Ø. Horne
29. Stevns	80. Iysgaard	134. V. Horne
30. Fakse	81. Hids	135. Skads
31. Bjæverskov	82. Fjends	136. Slavs
32. Mønbo	83. Hindborg	
	84. Salling N.	137—140. Bornholm (udenfor kortet)
33. Odense	85. Harre	
34. Bjærg	86. Rødding	141. Tyrstrup
35. Aasum		142. Haderslev
36. Lunde	87. Onsild	143. Gram
37. Skam	88. Gerlev	144. Frøs
38. Skovby	89. Nørhald	145. N. Rangstrup
	90. Rovsø	
29. Baag	91. Galten	146. Hviding
40. Vends	92. Støvring	147. Lø
	93. Sønderhald	148. Højer
41. Vindinge	94. Nørre Djurs	149. Tønder
42. Gudme	95. Ø. Lisbjærg	150. Slogs
43. Sunds	96. Mols	
44. Sallinge	97. Sønder Djurs	151. S. Rangstrup
45. Langeland N.		152. Ris
46. Langeland S.		153. Lundtoft
	98. Sabro	154. Nybøl
47. Musse	99. Framlev	155. Als Sønder
48. Fuglse	100. Hads	156. Als Nørre
49. Lolland N.	101. V. Lisbjærg	

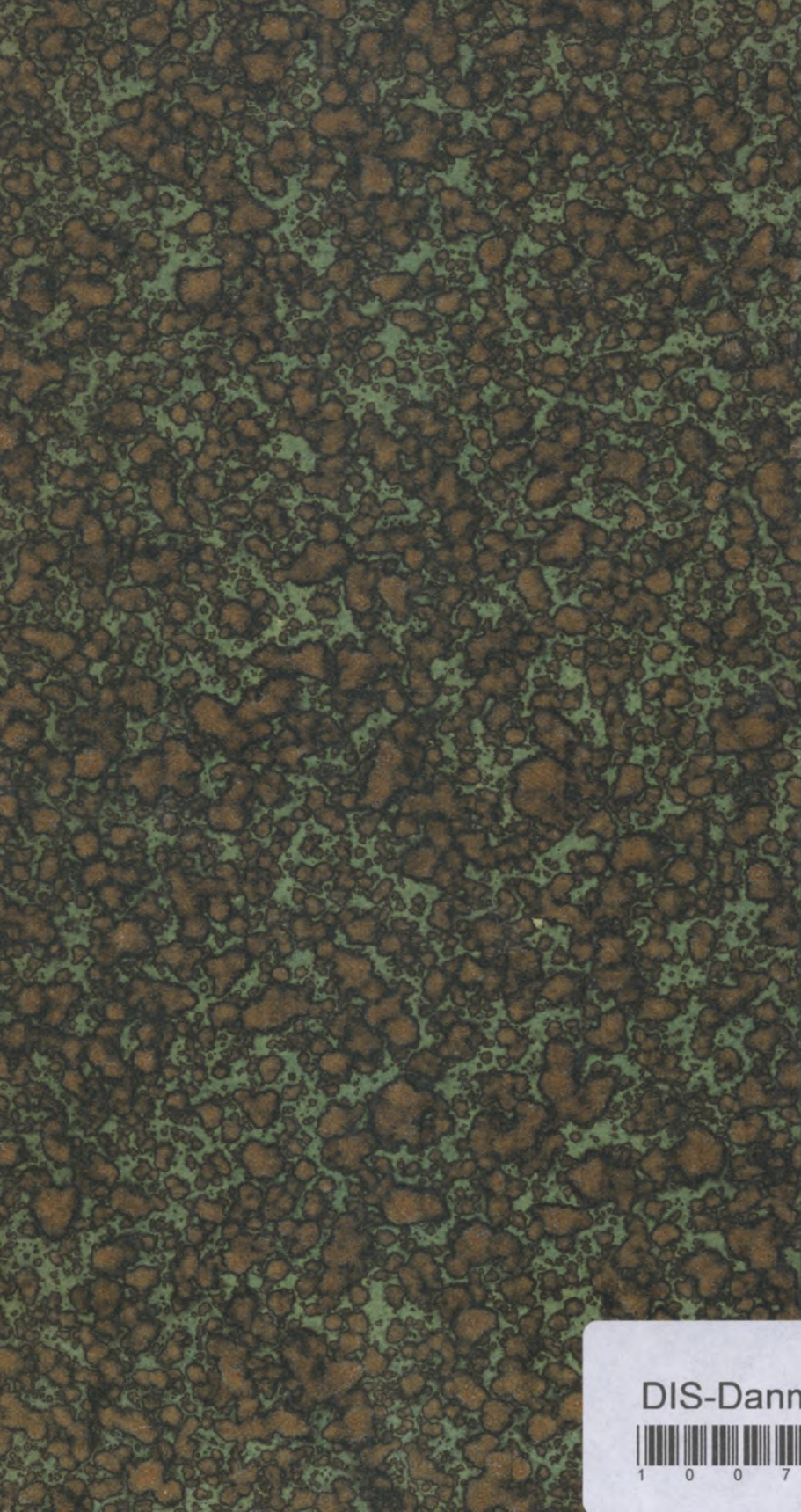
Kort 3 Stiftinddelingen i middelalderen.

Kort 3 viser stiftsdelingerne, der overalt kan ses at have stræbt efter at splitte oprindeligt sammenhængende dele. Bispesædet i Vestervig flyttedes senere til Børglum, efter reformationen til Aalborg. Maribo stift udskiltes 1803 af Roskilde stift, af hvilket København yderligere udskiltes efter genforeningen samtidigt med oprettelsen af et Haderslev stift omfattende de sønderjyske landsdele.

Kort 4 Stammeomraader og »lande«

Kort 4 viser endelig de stamme og landegrænser, som man kan slutte sig til. De 6 nordjyske lande kan regnes forbundet om Viborg landsting c. 7 e. Kr., Angel og Sinland om Urne landsting c. 455 e. K. Nord-Frisland erobredes 741, landet mellem Sli og Eider c. 800 og afstodes ved traktat af 811, fornyet c 1027. Sammensmeltningen af Jylland og Sinland er søgt fremmet ved oprettelsen af Jelling syssel c 1060, samtidigt med, at landet mellem Sli og Eider lagdes ind under Urne landsting og landet mellem Kongeaagrænsen og Skjerna-Vejlefjordlinien til Viborg landsting.

DIS-Danmark

